Назар Маланій

Український простір в житті та творчому доробку Генріха Бьолля

Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Проведений літературознавчий аналіз епістолярної та художньої спадщини Нобелівського лауреата з літератури Генріха Бьолля. Відзначено суттєвий вплив українських топосів на життя та творчість митця. Територія, міста і селища України стали невід'ємними компонентами його листів і художніх творів, символами німецьких злочинів, поразок і смертей, – з одного боку, та джерелом зацікавлення, співчуття, поваги до її народу, – з другого.

Генріх Бьолль — один із багатьох представників німецького народу, удостоєний Нобелівської премії з літератури. Явище незмірно велике та унікальне не тільки для німецької, а й для світової культури. Він — прозаїк, поет, публіцист, суспільний та громадський діяч, автор оповідань, новел, повістей, романів, статей та памфлетів, особа надзвичайно багатогранна та скромна постать, стійка у своїх переконаннях і незламна у життєвих труднощах.

Багато випробувань випало на долю митця. Генріх Бьолль жив у трагічний період німецької та світової історії, побував у горнилі двох світових воєн та пережив складний повоєнний час. Батько, Віктор Бьолль, був солдатом на Першій світовій війні, самому ж письменнику довелося пройти крізь утиски нацистського режиму та лихоліття довгих шести років Другої світової. За відмову вступити у молодіжну організацію «Hitlerjugend» у 1938 р. митець відбував трудову повинність, а через рік був мобілізований до війська. Будучи солдатом гітлерівського вермахту, Генріх Бьолль воював у Франції, Польщі та Румунії, а з 5 листопада 1943 по 19 лютого 1944 рр. перебував на Східному фронті, на території сучасної України. Цей факт відомий завдяки літературознавцям Й. Шуберту та Д. Ріду, які досліджували листи письменника, написані у 1939-1945 рр. під час війни. Копітка праця учених дала можливість простежити кожен день перебування митця на території нашої батьківщини. Цей епістолярій виявив ставлення Генріха Бьолля до української землі, її населення та гіркого досвіду страждань війни.

Вимушена «подорож» письменника на Схід почалась 3 листопада 1943 р., коли митець перетнув кордон з Польщею. Згідно з припущеннями німецьких дослідників, одним із перших листів, відісланих із Східного фронту, був лист, написаний 7 листопада 1943 р. у Тернополі. Генріх Бьолль описує старовинну вокзальну будівлю та сум'яття людей — представників різних народів. Він бачив евакуйованих корінних німців із Дніпропетровська та Мелітополя, які направлялися в Польщу. Митець був вражений невимовною нужденністю біженців, котрих війна позбавила впевненості у завтрашньому дні. Письменник, проходячи брудним вокзалом, зустрівся із німецькомовним студентським подружжям з Мелітополя. Предметом розмови, що об'єднала їх і зробила митця знову щасливим, став Федір Достоєвський, доробок якого мав значний вплив на становлення художніх пріорите-

тів Генріха Бьолля. Це захоплення згодом виллється у працю над фільмом «Письменник і його місто: Достоєвський і Петербург» («Der Dichter und seine Stadt: Fjodor Dostoewski und Petersburg»). Митцеві впадає у вічі щирість та міцність щасливої пари, позбавленої західного цинізму та зарозумілості. Письменник відчув на мить, що він також студент. Проте сигнальний гудок перервав розмову. Генріх Бьолль був змушений продовжити свою нелегку «подорож» далі на Схід. Його подальший шлях пов'язаний із різними географічними місцевостями, містами та селищами України: Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Калинівка, Київ, Дніпропетровськ, Крим (Джанкой, Керч, Берегове), Одеса та Станіслав (Івано-Франківськ). У Криму письменник був поранений, спочатку лежав у госпіталі в Одесі, з 20 січня 1944 по 22 лютого 1944 рр. після чергового поранення лікувався у воєнному госпіталі, а після одужання працював в окупаційній військовій адміністрації у Станіславі (сучасний Івано-Франківськ).

Однак митець сприймає Україну та її народ не як незалежні, а, навпаки, як невід'ємну частину радянського (російського) чи польського національно-територіальних просторів. В епістолярній спадщині Генріха Бьолля простежується неоднозначне ставлення до України. Враження зі Сходу мають негативне семантичне забарвлення у порівнянні із облаштованим Заходом: «Росія справді невимовно жалюгідна і велика, і демонічна, земля без парканів, дійсно без парканів на противагу Франції, де кожнісінький клаптик слобідської землі оточувався високим муром» (Rußland ist wirklich unsagbar traurig und groß und dämonisch, das Land ohne Zäune, wirklich ohne Zäune im Gegensatz zu Frankreich, wo jeder jeden kleinen Flecken Erde mit einer hohen Mauer umgibt) [8, 942]. При перших же боях в Криму, чужина стає йому втіленням смерті, страждання та безкрайнього відчаю. Чимало товаришів, які приїхали разом з митцем із Франції, загинуло або було поранено. Живим довелося чекати бою у траншеях у промерзлій

«... лискуче чорній, багатій, твердій як мармур» (glänzend schwarz, fett, wie Marmor so fest, und tief) [8, 952] кримській землі. Проте, попри описи складних обставин, з'являються епізоди, де наша батьківщина постає дивною загадкою для письменника: «Росія, така яку її можна побачити із залізничного вагона, непоказна, велика і сумна, справді казкова земля, яку не так просто «осягнути»...» (Rußland, so wie man es vom Eisenbahnwagen sehen kann, ist unsagbar groß und traurig, ein wirklich märchenhaftes Land, das man so leicht nicht «erfassen« kann...) [8, 945]. Співчуттям пройнятий опис корінного населення та його скрутного становища, яке довелося розділити і Генріху Бьоллю під час його більш ніж трьохмісячного перебування на українських землях: «...скорботні обличчя людей...» (die traurigen Gesichter der Leute) [8, 941], «...невимовна нужденність...» (es ist ein unsagbares Elend) [8, 942], «...бідняки з сумними очима...» (arme Menschen mit traurigen Augen) [8, 944], «...бідність людей тут просто жахлива» (die Armut des Menschen ist doch entsetzlich) [8, 952]. Саме реальність межової ситуації наблизила письменника до істинного емоційного стану людей у тогочасній, окупованій, стражденній Україні, сповненій «...похмурих, блідих, бідних, вбогих пролетарів...» (finstere, bleiche, arme, elende Proleten) [8, 945]. Перебування в Івано-Франківську тільки посилює це враження: «... сніг облагороджує бруд та відчай, які характеризують ці середні — ах, всі — польські міста. Я думаю, що немає більш знедоленого народу і землі, ніж Польща. Росія знає також цю темну, надзвичайно значущу скорботу... Тут обличчя похмурі та сумні від хмільного, міцного смутку...» (...der Schnee veredelt den Schmutz und die Trostlosigkeit, die diese mittleren — ach, alle — polnischen Städte kennzeichnet. Ich glaube, es gibt kein traurigeres Volk und Land als Polen! Rußland kennt zwar auch diese dunkle, fast substantielle Trauer... Hier sind die Gesichter düster und schwermütig — von einer berauschenden, stolzen Trauer...) [8, 994]. Обставини жорстоких боїв зробили митця відчуженим від на-

вколишнього, нерідного йому простору. Війна постає «жахливою, жорстокою та звірською» (Der Krieg ist entsetzlich, grausam und bestialisch) [8, 952], сповненою скорботного жаху та прокльонів. Однією із розрад Генріха Бьолля стали саме листи, в яких він описує труднощі та ділиться власними роздумами зі своїми рідними — дружиною Аннемарі, батьками та братами. Незважаючи на випробування долі, письменник упевнено протистоїть зовнішньому хаосу та абсурду. Як справжній християнин, він відчуває співчуття і до мертвих товаришів, і до недавніх ворогів: «Я привчив себе, проходячи повз всякого мерця, німця чи росіянина, спокійно казати «Боже, благослови їхні душі!»» (Ich habe mir angewöhnt, bei jedem Toten, an dem ich vorbeikomme, ob Deutscher oder Russe, still zu sagen: «Gott segne deine Seele!») [8, 952]. Сповнена любові творча душа не виявляє власної національної вищості, а безкорисно співпереживає горю усіх людей — німців, росіян чи українців. Письменник, перебуваючи в осерді смерті та страждань поранених, не віддаляється від Бога, а, навпаки, поглиблює свою віру і межу трансцендентальної взаємодії з Творцем, який стає джерелом надії та опертям у випробуваннях: «Якби я щосекунди не мав би надії на поміч Господа, це життя було б неможливо встерпіти» (Wenn ich nicht jede Sekunde die Hoffnung hätte auf die Hilfe Gottes, wäre dieses Leben nicht zu ertragen) [8, 953]. Всупереч обставинам життя та нігілістичного духу епохи Генріх Бьолль більш ніж категоричний: «Бог живе, Бог живе, і Він любить нас, Він завжди нам допомагав» (Gott lebt ja, Gott lebt, und er liebt uns und hat uns immer, immer geholfen) [8, 1006].

Після повернення на батьківщину і з падінням гітлерівського режиму митець не полишає творчої діяльності. Страшний досвід війни змушує його зафіксувати побачене та пережите. Письменник відчуває власний зв'язок із іншими людьми та відповідальність за все, що трапилося упродовж шести років Другої світової війни: «Я ніколи не відчував себе самотнім, — зауважував митець

на першій же сторінці своїх «Франкфуртських лекцій». — Навпаки, я завжди відчував свій зв'язок з іншими, свою співучасть, співучасть з часом та сучасниками, всім тим, що було пережито, переболено, бачено та почуто моїм поколінням» [3, 5] (...ich habe mich nie als einzelnen empfunden, sondern als Gebundenen. Gebunden an Zeit und Zeitgenossenschaft, an das von einer Generation Erlebte, Erfahrene, Gesehene und Gehörte...) [10, 9]. Відчуття та враження, отримані на Східному фронті, Генріх Бьолль зафіксував не тільки у своїх листах, а й в художніх текстах. Ця особливість надзвичайно характерна для його ранньої творчості, присвяченій бойовим подіям та повоєнному часові. Творчий доробок письменника пов'язаний із різними куточками України, які йому довелося відвідати самому або про які він дізнався пізніше: Галичина, Волинь, Львів, Ковель, Тернопіль, Хмельницький, Вінниця, Калинівка, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Черкаси, Севастополь, Херсон, Коломия, Нікополь, Миколаїв, Стрий, Крим, Берегове, Джанкой, Керч, Чернівці та Станіслав (Івано-Франківськ). Згодом назви деяких з цих місцевостей стали художніми топосами його творів (повість «Поїзд точно за розкладом», роман «Дім без господаря» та безлічі оповідань). Символічне семантичне навантаження, пов'язане із українськими землями, має радше негативне наповнення. Наша батьківщина стає втіленням незчисленних поразок і смертей, вироком для багатьох німецьких солдат. Батьки маленьких героїв роману «Дім без господаря» Мартіна Баха та Генріха Брілаха гинуть в Україні. Між Запоріжжям та Дніпропетровськом згорів батько Генріха, а біля села Калинівка свій вічний спокій знаходить батько Мартіна. Цікавою у цьому зв'язку є повість «Поїзд точно за розкладом». Першим авторським варіантом назви була «Між Львовом та Чернівцями», проте видавцеві вона видавалась занадто незрозумілою для німецького читача, тому і була змінена на більш загальну. Основні події твору відбуваються у Галичині. Її територією рухається головний персонаж повісті

Андреас назустріч своїй неминучій загибелі. Він сповнений поганого передчуття. Воно переслідує його постійно під час подорожі та інспірує думки про близьку смерть, де простір між Львовом та Чернівцями набуває містично-зловіщого символічного наповнення: «...так я мушу померти між Львовом та Чернівцями» (ich müßte ja zwischen Lemberg und Czernowitz sterben!) [9, 11]; «Скоро, скоро я помру. Між Львовом та Чернівцями» (Bald, bald werde ich sterben. Zwischen Lemberg und Czernowitz) [9, 21]; «Відстань між Львовом і Чернівцями, де я повинен померти» (Strecke zwischen Lemberg und Czernowitz, wo ich sterben muß) [9, 25]; «...дуже сумне і незрозуміле відчуття. В неділю зранку між Львовом і Чернівцями я помру...» (...sehr trauriges und ungewisses Gefühl. Sonntag morgen werde ich sterben zwischen Lemberg und Czernowitz...) [9, 29]; «...сьогодні я мушу померти між Львовом і Чернівцями перед далеким польським горизонтом» (...nun muß ich sterben zwischen Lemberg und Czernowitz, vor dem weiten polnischen Horizont) [9, 36]; «Я помру вночі в неділю чи зранку між Львовом і Чернівцями» (Ich werde am Sonntag morgen sterben oder in der Nacht, zwischen Lemberg und Czernowitz) [9, 38].

Складність становища межової ситуації посилює відчуження та згущує відчуття трагізму головних героїв, особливо Андреаса. Посилюється агонія внутрішнього стану персонажа, що веде до суб'єктивізації локального та зовнішнього простору. Все навколо набуває загрозливого, похмурого значення: «Галичина — темне слово, страшне слово, і водночас воно вабить до себе. Щось в ньому є від ножа, який поволі ріже...Галичина» (Galizien, ein dunkles Wort, ein schreckliches Wort, und doch ein schönes Wort. Es ist etwas von einem sehr leise schneidenden Messer darin... Galizien...) [9, 26]. З розгортанням сюжету поглиблюється емоційна напруга: «У цьому слові (Галичина) багато крові, крові, яка стікає з-під ножа» (Es ist viel Blut in diesem Wort, Blut, von dem Messer fließen gemacht) [9, 42].

Двоїстим постає опис Львова — столиці Галичини. Він красивий, чарівний і трагічний, і порожній водночас: «Львів гарний. Львів він може собі уявити. Гарні, похмурі і важкі ці міста, криваве їхнє минуле, а тепер їхні провулки тихі, тихі й занедбані...» (Lemberg ist gut. Lemberg kann er sich vorstellen. Schön und düster und ohne Leichtigkeit sind diese Städte, blutig ihre Vergangenheit und wild die Gassen, still und wild) [9, 26]. Його «вулиці такі, як у всіх великих містах світу. Широкі, елегантні, пологі сумні вулиці з блідо-жовтими будинками, які здаються вимерлими» (Da sind Straßen wie überall in der Welt in großen Städten. Breite, elegante Straßen, abfallende Straßen, traurige Straßen mit gelblichen Fassaden, die ausgestorben scheinen) [9, 79].

Невблаганна реальність війни руйнує долі людей добрих і злих. Із неї ніхто не виходить переможцем. Комусь вона приносить каліцтво, фізичні чи духовні страждання, іншим — смерть. Погане передчуття головного героя повісті збувається. Він гине разом зі своїми товаришами недалеко від Стрия, саме між Львовом і Чернівцями. Вони помирають саме тоді, коли з'явилася надія на можливість перечекати бойові дії у спокійному місці. Так простежується паралель художньої прози з листами письменника, адже багато друзів Генріха Бьолля упокоїлися саме на українській землі.

Провівши літературознавчий аналіз епістолярної та художньої спадщини Генріха Бьолля, ми можемо констатувати значний вплив українських топосів на його життя та творчість. Територія, міста та селища України стали невід'ємними компонентами його листів і художніх творів, символами німецьких злочинів, поразок і смертей, — з одного боку, та джерелом зацікавлення, співчуття, поваги до її народу, — з другого.

Література

1. *Бьолль Г. Твори: В 2 т. Т. 1 — Пер. з нім. / Пердм. Д. Затонськогою. — К.: Дніпро, 1989 — 798 с.*
2. *Бьолль Г. Тоді в Одесі; По харчі; Діти також цивільні; Наша добра старенька Рене; Свічки для Марії: Оповідання (письменника ФРН) / Генріх Бьолль; З нім. пер. А.Рибін; [Заставка О.Блащука] // Всесвіт. — 1989. — № 7. — С. 2-19.*
3. *Бёлль Г. Каждый день умирает частица свободы: Пер. с нем. / Сост. Е.А. Кацева; Предисл. Т.Л. Мотылевой; Коммент. А.А. Гугнина и А.В. Карельского. — М.: Прогресс, 1989. — 368 с.*
4. *Бёлль Г. Собрание сочинений. В 5-ти т. Т. 1. Романы; Повесть; Рассказы; Эссе. 1947-1954: Пер. с нем. / Редкол.: А. Карельский, Н. Павлова, И. Фрадкин; Коммент. Г.Бергельсона. — М.: Худож. лит., 1989. — 703 с.*
5. *Зарубіжні письменники: Енциклопедичний довідник: У 2 Т. Т.1: А-К / За ред. Н. Михальської, Б. Щавурського. — Тернопіль: Богдан, 2005. — 824 с.*
6. *Затонський Д. Генріх Бьолль — людина і письменник / Дмитро Затонський // Вікно в світ. — 1999. — № 2. — С. 110-132.*
7. *Шахова К.Ю. 5 німецьких лауреатів Нобелівської премії з літератури: Посібник / К.Ю. Шахова. — К.: Юніверс, 2001. — 208 с.*
8. *Böll H. Briefe aus dem Krieg 1939-1945. Band 1 / Böll H. / Herausgegeben und kommentiert von Jochen Schubert. — Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2001 — 808 s.*
9. *Böll H. Briefe aus dem Krieg 1939-1945. Band 2 / Böll H. / Herausgegeben und kommentiert von Jochen Schubert. — Köln: Kiepenheuer&Witsch, 2001 — S. 809-1652.*
10. *Böll H. Der Zug war pünktlich: Erzählungen / H. Böll. — München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. — 138 s.*
11. *Böll H. Frankfurter Vorlesungen / H. Böll. — Köln-Berlin: Kiepenheuer, 1966. — 110 s.*
12. *Zachau Reinhard K. Heinrich Böll: forty years of criticism / Reinhard K. Zachau. — Columbia: Camden House, 1994. — 155 p.*